

Aretē — eminentna ranogrčka obrazovna vrijednost

Prof. dr. sc. Marko Pranjić¹

Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu

mpranjic@hrstud.hr

UDK: 37

Izvorni znanstveni članak

Primljeno: 22. 6. 2009.

Sažetak

U antičkoj Grčkoj ne postoji pojam odgoja, ali postoji odgojna praksa. Štoviše, postoji i svojevrsno obrazovanje, barem što se tiče pojedinih obrazovnih ciljeva i ideala. Autor to iščitava iz nekoliko ključnih pojmova u Homerovu djelu: aretē (vrlina), odnosno aristos, aristoi (boljar, boljari), aristeia (natjecanje u vještinama) te kalos (lijep), kalistos (najljepši) i agathos (snažan duhom). Platon će dalje razrađivati pojam aretē smatrajući ga praslukom i sadržajem koji je preegzistentan i kao nadređen nekim drugim važnim duhovnim sadržajima poput mudrosti (sophia), hrabrosti (andreia), razboritosti (dikaiosunē) i pravednosti (dikaiosynē) pridajući tome i pobožnost (*hosiotēs*) Pojmovi kalos i agathos, osobito kod Platona i Aristotela, poslije će biti objedinjeni u pojam kalokagathos (lijep, duhovno i čudoredno izobražen čovjek), odnosno kalokagathia (estetsko-etička čestitost i vrlina), i ovdje kao nadređeni pojam nekim vrlo važnim duhovnim sadržajima kao što su: andreia (duhovna hrabrost), razboritost (umjerenost) te eleutherothēs (darežljivost) da bi sve kulminiralo u velikodušnosti (megalopsyhia) kao nešto za čovjeka najteže, ali i kao najviši izraz duhovne i čudoredne osobnosti utemeljene u objektivnom postojanju aretē. Stalna pratilja aretē u grčkoj povijesti uvijek je bila čast, slava, dika (timé) kao nešto po sebi razumljivo s obzirom na boljare

¹ Prof. dr. sc. Marko Pranjić je u svojoj sveučilišnoj nastavničkoj karijeri predavao različite kolegije iz kruga odgojnih znanosti. Sada su to, na Hrvatskim studijima: opća pedagogija, povijest pedagogije, didaktika, pedagoška i školska psihologija, nastavna metodika te na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu: antropologija svjetskih religija. Napisao je 15 knjiga i velik broj znanstvenih članaka.

(aristoi), a povlačila je divljenje (epainos), odnosno kuđenje (psogos, nemesis) ako boljar nije dostojno obnašao svoju društvenu poziciju. U tome smislu treba kod Aristotela gledati i na ljubav prema sebi (philia — philautia) koja ne mora nužno biti sebeljublje u negativnom smislu. Naprotiv!

Ključne riječi:

Aretē, aristos, aristeia, kalos, agathos, kalokagathos, kalokagathia, sophia, andreia, dikaiosunē, dikaiosynē, hosiotēs, megalopsychia, timē, epainos, nemesis, philautia.

Tek u Hesiodovu pjesništvu², prvi put u grčkoj tradiciji, na svjetlo dana izlazi pučka mudrost koja pokušava usustaviti osnovna pravila pristojnog ponašanja, bolje rečeno profilira *odgojna upozorenja*³ namijenjena naraštaju koji mora dobro funkcionirati u svojem okruženju, a ona se temelje na puku svojstvenu strahopoštovanju i bogobožnosti.⁴ Riječ je o nečemu što bi se moglo nazvati prvim pokušajem organiziranijeg odgojnog promišljanja koje će znatno poslije izrasti u reprezentativni odgojni sustav⁵. Kao što je poznato, ranogrčki izvori, primjerice Homerovi epovi, uopće ne poznaju pojam odgoja. Unatoč tome postoji u njima nekoliko termina koji se izravno odnose na čovjeka kao odgajnika.

² U nedoumici je li Hesiod stariji, suvremenik ili mlađi od Homera — za sve postoji određena argumentacija, većina istraživača ipak se opredijelila za to da je malo mlađi, premda ne znatno. Živio je na prijelazu s 8. na 7. st. pr. Krista. Pripisuje mu se više djela, ali su dva sigurno njegova: “Teogonija” — genealoški spjev te “Poslovi i dani” — poučni, odnosno didaktički spjev s mnogo odgojnih elemenata koji se plasiraju kroz lik njegova brata Perza, konkretnije, uzima se povod bratova nedolična ponašanja da bi se progovorilo o ispravnom i poštenom funkcioniranju u životu i življenju od rada vlastitih ruku.

³ Jasno, a s odgojnog gledišta ovdje nipošto nema rigoroznog sustava, pa ni svojevrsnog popisa ili nabiranja poželjnih ili propisanih odgojnih vrijednosti iz kojih bi se mogao iščitati precizan odgojni profil u Hesiodovo doba, nego tek nešto što ide uz odgoj kao njegova poželjna manifestacija, naime pristojnost, odnosno prijetnja ako bi se o nju ogriješilo.

⁴ Sličan oblik upristojenja zadržao se i u kršćanskoj pučkoj tradiciji na osnovi kojega se pokušava odgajnike privesti poželjnom načinu ponašanja. Primjerice: “Bog te vidi!”, “Bog sve zna!”, i to ne samo kao odgojni poticaj, nego i kao odgojna prijetnja u značenju da će se nekom morati “položiti račun” za svoje ponašanje.

⁵ Za odgojnu djelatnost još uvijek ne postoji niti adekvatan termin kojim bi se moglo izreći željeni ili očekivani odgojni sadržaj. On će doći tek nekoliko stoljeća poslije.

Prvi je τρέφο (trephō) koji kroz različite glagolske,⁶ a onda i imenske⁷ oblike označava s jedne strane rađanje, hranjenje, rast, njegovanje, osobu koja je za sve to zadužena (dadilja, hraniteljica, majka), pa i samog hranjenika (odgajnika?) što bi se, kada je riječ o djelatnostima s toga područja, možda moglo u nekim situacijama podvesti pod čovjekov *tjelesni odgoj* i skrb oko njega, dok s druge strane taj isti pojam ima i obilježja odgoja općenito⁸ pa ga tako neki i prevode na suvremene jezike.⁹

Drugi pojam koji rabi Homer, a ima veze s odgojem, svakako je τέχνη¹⁰ (tehne), a znači vještinu, okretnost, umijeće ili umješnost, u konačnici svojevrsna znanja, bolje rečeno primijenjena znanja, ali katkada i lukavost¹¹ koja je isto plod stečenog iskustva koje čovjeku jamči preživljavanje premda ne uvijek na čistoj etičkoj pozadini. I jedno i drugo se usvaja i stječe ili izravnim poučavanjem verzirane osobe u nečemu ili pak kroz vlastiti život kao posebnu odgojnu instanciju.

Iz tih dvaju odgojnih “kamenčića”, osobito iz onoga prethodnog, koji uostalom, barem u prijevodu, može značiti sada jedno, a sada drugo,¹² teško bi se

⁶ Usp. *Ilijada*, 1,176.251.414; 2,196.445.548.660.661.766.847; 4,280.338; 5,52.70.463.464.555; 6,282; 7,109.199; 8,283; 9,143.229.285.607; 10,403; 11,22.223.648.653.741.819; 12,355; 13,427.466; 14,22.27. 202. 303; 16,191.203.329; 17,12.34.53.202.238.293.652.679.685; 18,57.436.438; 19,326; 21,75.223; 22,69.421.489; 23,84.90.142.348.581.594; 24,60.553.635.803; *Odiseja*, 1,435; 2,131.361; 3,28.480; 4,26.44.63.138. 156.235. 291.316.561.742; 5,135.378; 7,12.49.256; 10,266.417.419; 11,67.309; 12,134; 14,175.201.223; 15,64.87.155. 167.199.363.365; 17,31.293; 19,15.21.368.482.489; 21,364.380; 22,136.391.394.480.485.492; 23,25.39.69.289. 325.335; 24,122.389

⁷ Usp. *Ilijada*, 1,176; 2,196.361.445.660.847; 4,280.338; 5,463.464; 7,109.742; 9,143.285.229.607; 10,403; 11,648.653.819; 12,355; 13,427; 14,27; 17,12.31.34.202.238.652.679.685; 19,15.21; 21,75.223.380; 23,581.594; 24,553.635.803; *Odiseja*, 3,480; 4,26.44.63.138.156. 235.291.316.561; 5,378; 7,49; 10,266.419; 15,64.87.155. 167.199; 19,489; 22,136.391.394.480. 485.492; 23,25.39.69.289; 24,122.

⁸ Usp. *Ilijada*, 1,414; 2,548; 5,70; 7,199; 10,417; 11,22.57.67.323.438; 13,466; 14,22.202.203.303; 15,365; 16,191.203; 18,57.346.438; 22,421.480; 24,60; *Odiseja*, 2,131; 3,28; 7,12; 12,134; 14,233.283; 15,363; 17,293; 19,368; 23,90.348; 24,389.

⁹ Usp. prijevod *Ilijade* i *Odiseje* T. Maretića na hrvatski jezik te prijevod na njemački J. H. Voša.

¹⁰ Usp. *Ilijada*, 1,571; 3,61; 18,143.391; 23,415; *Odiseja*, 3,433; 4,455.529; 5,259.270; 6,234; 7,110; 8,266. 297.332; 11,613.614; 23,161.

¹¹ Usp. *Odiseja*, 4,455.529.

¹² Tako primjerice vrsni grecisti Maretić i Voss jedan te isti pojam u istom glagolskom obliku jedan prevodi kao *roditi*, a drugi *odgojiti* (*Ilijada*, 1,414; 5,70), odnosno *odgojiti* i *njegovati* (*Odiseja*, 11,67), *othraniti* nasuprot *odgojiti* (*Ilijada*, 13,466; 14,22; 23,90; *Odiseja*, 15,363.365; 24,389), *odhranjujući gajiti* ili *odgajati* (*Ilijada*, 14,202.303), *odgojiti* naspram *odhraniti* (*Ilijada*, 2,548; 23,348) *odhraniti* nasuprot *odgojiti* (*Odiseja*, 7,199; 14,201; 17,293; 18,436), *odnjegovati* nasuprot

mogao predstaviti sav sadržaj ranogrčkog odgoja, a još manje odgojnog postupka, ili bi mu se u najmanju ruku načinila nepravda kada bi ga se svelo samo na to. Oni svakako niti izdaleka ne nude onaj opseg odgojnih sadržaja koji je skriven u drugom, za ranogrčki odgoj važnom pojmu ἀρετή¹³ (aretē) koji u početku uz sasvim razvidne tjelesne kvalitete nadasve promiče čovjekov *duhovni* profil te dobrim dijelom izražava ono što bismo mi danas u mnogo slučajeva nazvali obrazovanjem, bolje rečeno poželjnim *odgojnim ciljem*, a ono što omogućuje njegovo ostvarenje *odgojnim postupkom*. Zato bi bilo pogrešno tražiti samo i isključivo u τρέφω (trephō) ili τροφή (trofé) te τέχνη (tehne), tj. u njihovim glagolskim i ostalim izvedenicama, ranogrčki odgojni sadržaj iako oni, kao što rekosmo, nude neke od njih koji su više, premda ne i uvijek, okrenuti fizičkom, odnosno tjelesnom aspektu odgajanja.

U prethomerovsko, homerovsko, a osobito u poslijehomerovsko doba zacijelo je imalo puno više sreće ono što i u kasnijim kulturama ide ukorak i pod ruku s priželjkivanim odgojnim ciljem unutar kojega su sadržani i odgojni ideali, moglo bi se reći odgojem na višoj razini — *obrazovanje*, a snažno se kod Grka vezalo uz pojam aretē za koji je vrlo teško u suvremenim jezicima pronaći istoznačnicu. Međutim, pod time se zasigurno u antici uz jaku fizičku pojavnost, dominantnost, vrsnoću, spretnost, hrabrost, junaštvo, slavu, uspjeh na bojnopolju, koji više pripadaju području tjelesnog i izražavaju svojevrsnu savršenost u sprezi s viteškim i drugim oblicima aristokratskoga ponašanja, aretē već u Homerovo doba počinje značiti i čestitost, duševnu veličinu, pravednost, duhovnu ljepotu, a koji značenje pojma sve više s područja tjelesnog usmjeravaju na duhovno, tako da će se preko tih atributa aretē malo-pomalo početi približavati više etičkom, odnosno moralnom sadržaju.¹⁴

odhraniti (Ilijada, 2,766), *odhraniti* — *odrastati* (Ilijada, 1,251; 23,84) *hraniti* — *njegovati* (Odiseja, 1,435; 5,135), *rasti* — *cvjetati* (Ilijada, 9,143). Međutim, ima i slučajeva kad obojica jednako prevode isti glagol i njegov glagolski oblik. Tako *odgojiti* (Ilijada, 7,12; 11,233; 16,191; 18,57.438; 24,60; *Odiseja*, 2,131; 8,328; 12,134; 14,223; 19,368), *stvoriti* (Ilijada, 6,282), *odhraniti* (Ilijada, 5,555; 8,283; 16,329; *Odiseja*, 7,256; 10,417; 11,52.57; 17,53; 19,482; 21,364; 22,69; 23,325.335); *rasti* (Ilijada, 2,661).

¹³ Kod aretē je riječ o vrijednosti i valjanosti kao obilježju kvalitete (usp. Bollnow, O. F., *Wesen und Wandel der Tugenden*, Frankfurt a/M, 1958., 12), dok Sokrat taj pojam u filozofskoj etici rabi u smislu kreposti, vrline. Moguće je da je izveden iz glagola ἀρεσκεῖν, što bi značilo *dopadati se, sviđati se, goditi*. Pojam obuhvaća sve ono što objektivno stvara ugodu (usp. Kerényi, K., *Der Mythos der Arete*, u: Isto. *Antike Religion*, Langen—Müller, München/Wien 1971., 244).

¹⁴ Osobito u kršćanstvu, kada ga se manje-više rabi u smislu moralne kreposti, čudoredne validnosti, a manje ili gotovo nikako za neke kvalitete ljudskog ili bilo kojega drugog tijela.

Zacijelo nigdje drugdje i ni u jednom drugom ranogrčkom pojmu, i to tako čisto kao u ovome, nije koncentriran obrazovni sadržaj i obrazovni ideal drevnih Grka.¹⁵ Već ga obilno rabi Homer¹⁶ ponajvećma da bi istaknuo tjelesnu okretnost i vještinu junaka inzistirajući na njegovoj snazi i domišljatosti, a onda i na krajnje prepoznatljivim svojstvima koja obilježavaju specifičnost i vrsnoću čovjeka¹⁷, božanstva¹⁸, pa i stvari¹⁹ i životinje²⁰. Primjera radi, moć shvaćanja i razumijevanja te mudrost aretē su čovjekova duha, izgled, zdravlje i brzina su njegove tjelesne aretē²¹, osiguravanje ili uskraćivanje snage su božanske aretē²², a snaga i hitrost su aretē plemenitih konja²³ itd.

Kada je to tako, onda je najprirodnije što se govor o ranogrčkom obrazovanju započinje s Homerom²⁴ koji je prvi svjedok najstarije helenske plemenitaške kulture, odnosno od njemu pripisanih dvaju velikih epova, *Ilijade* i *Odiseje*, kao povijesnih izvora gdje su smješteni i ideali željenog i priželjkivanog čovjeka toga doba što postaju obrazovnom moći koja će zahvatiti ne samo Heladu, nego i druge narode, a odjekivat će stoljećima, pa i tisućljećima nakon toga²⁵. Istraživanje

¹⁵ Usp. Jaeger, W., *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen I—3*, Berlin—New York, 1989., 25.

¹⁶ Usp. *Ilijada*, 8,535; 9,498; 11,90.762; 13, 13,237.275.277; 14,118; 15,641-643; 20,242.411; 22,268; 23,276.374.571.578; *Odiseja*, 2,206; 4,629.725.815; 8,237.239.244; 12,211; 13,45; 14,212.402; 17,322; 18,204. 250; 19,124; 21,187; 22,244; 24,192.196.514.

¹⁷ Usp. *Ilijada*, 8,535; 9,498; 11,90.762; 13,275; 14,118; 15,641-643; 22,268; 23,571.578; *Odiseja*, 2,206; 4,629.725.815; 8,237.239; 12,211; 14,212.402; 18,204; 21,187; 22,244; 24,192.196.514.

¹⁸ Usp. *Ilijada*, 20,242, *Odiseja*, 8,244; 12,45; 17,322; 18,250; 19,124.

¹⁹ Usp. *Ilijada*, 20,411.

²⁰ Usp. *Ilijada*, 23,276.374.

²¹ Usp. *Odiseja*, 8,239.246.251; 12,211; 13,45; 14,212; 14,402; 18,251, 19,124; usp. također Jaeger, W., *nav. dj.*, 27.

²² Usp. *Ilijada*, 20,242.

²³ Arete konja: *Ilijada* 23,276.374, ali i Platon, *Država*, 335 B, gdje se govori i o arete pasa i konja. 353 B je govor o arete oka, arete bogova, *Ilijada*, 9,498.

²⁴ Usp. Marrou, H. I., *Geschichte der Erziehung im klassischen Altertum*, München, 1977. (prijevod s francuskog: *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*), Paris, 1960.; Jaeger, W., *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen I—3*, Berlin—New York, 1989.

²⁵ Usp. Lesky, A., *Homer*, u: Wissowa, G. (izd.), *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Supplementband 11*, München, 1968., 687—846; Seeck, G. A., *Homer, Eine Einführung*, Stuttgart, 2004.; Schadewaldt, W., *Illiasstudien*, Darmstadt, 1966.; Wilamowitz-Moellendorff, U., *Die Ilias und Homer*, Berlin, 1916.; Latacz, J.—Greub, T.—Blome, P.—Weiczorek, A. (izd.) *Homer. Der Mythos von Troia in Dichtung und Kunst*, München, 2008.; Latacz, J., (izd.)

obrazovne norme zadane u tim dvama spjevovima iznjedrit će prve obrise “povijesti obrazovanja”,²⁶ i to kao u povijesti oličenih obrazovnih ideala kroz različita razdoblja i u krugu različite stvaralačke djelatnosti.

Kod Homera je pojam aretē rabljen da bi se istaknulo čovjekove tjelesne i duhovne kvalitete. On će biti rabljen da bi se naznačilo i neke božanske specifičnosti²⁷, ali i vrsnoću životinja²⁸, kao što rekoh. Prosječan čovjek i obična životinja stoga ne posjeduju aretē, nego je ona atribut plemenštine, općenito aristokratskog ponašanja, na čemu se onda temelji i veza između dominacije i aretē kao nečega što samo po sebi međusobno pripada pa otuda kod Homera i pojam ἄριστος²⁹ (aristos), što je zapravo superlativ u značenju vrsnoće i valjanosti,³⁰ a rabit će se kao denominacija za vitezove, ali i za bogove. Kod ranoantičkog Grka je aretē, uz snagu, nositeljica i onoga što je njezin učinak, naime moći, vladavine, pa je otuda teško u njoj tražiti isključivo ćudoredno svojstvo³¹. U to doba ona je ponajprije pratilja pripadništva aristokraciji do koje se ne dolazi, za razliku od kasnijih razdoblja, plavom krvlju, nego ratnikovom okretnošću, vještinom, junačkom srčanošću, pa se o njoj nipošto ne govori kao o moralnoj vrijednosti u bilo kojemu obliku, a najmanje onom kršćanskom.

Već u Homerovo doba, a osobito nakon toga, sadržajni naglasak aretē polagano se pomiče s tjelesnog k duhovnom³². To je razvidno posve u mlađem epu, *Odiseji*, gdje su na cijeni, osim ratničkih vještina, i duhovne vrijednosti za koje se isto tako rabi pojam aretē³³ i koje se čak navodi prije fizičkih kvaliteta. U takvim

Homers Ilias. Gesamtkommentar. Prolegomena, München/Leipzig, 2000.; Kullmann, W., *Homerische Motive*, Stuttgart, 1992.; Fowler, R. (izd.), *The Cambridge Companion to Homer*, Cambridge, 2004.

²⁶ Jaeger, W., *nav. dj.*, 25.

²⁷ Usp. *Ilijada*, 9,498.

²⁸ Arete konja: *Ilijada*, 23,276.374, ali i Platon, *Država*, 335 B, gdje se govori i o arete pasa i konja. 353 B je govor o arete oka, arete bogova, *Ilijada*, 9,498.

²⁹ *Ilijada*, 1, 69,91; 2,82.580.761.768; 5,103; 6,7,76; 7,50.221; 9,54; 13,313; 15,108.282; 16,271; 17,164; 19,258; 21,279; 23,43.357.669; *Odiseja*, 5,442; 7,281; 8,123; 9,432; 11,178; 14,106; 15,520; 16,76; 18,288; 19,303.528; 20,335; 22,29; 24,214. 428.

³⁰ Usp. *Ilijada*, 2,580; 4,260; 6,209; 11,288; 19,258.

³¹ To će poprimiti poslije kod Sokrata, Platona, Aristotela i stoika, ali nadasve u kršćanstvu koje se poslužilo grčkom filozofijom da bi evanđelje pretočilo u suvremeni i nešto stručniji govor, a uz koje će se polako početi rađati kršćanska filozofsko-teološka misao.

³² Može se pretpostaviti pak da je aretē kao herojska snaga, a manje kao duhovna vrijednost, zastupljena i nadalje u herojskim pjesmama gdje se ponajduže i zadržala.

³³ Usp. *Odiseja*, 2,206; 4,725. 815; 12,211; 14,212. 402; 17,322; 18,204. 250; 19,124; 24,193. 197.

situacijama uz arete pod ruku ide obično i ἀγαθός³⁴ (agatos) koji bi se uz onaj snažan³⁵, junačan³⁶, izvrstan³⁷, moglo prevesti i kao dobar³⁸, čestit³⁹, valjan⁴⁰, drugim riječima nesvakidašnji, poseban, što će reći da pojam plemstva, na koje je isključivo primjenjivan taj termin, osim ratničke hrabrosti nije bio lišavan duhovnih sadržaja koji su išli uz nju. Spomenuti sadržaj vrlo se često pojavljuje u nadgrobnim govorima što se drže junacima te posvuda kod Homera ti i slični pojmovi⁴¹ uz vojničko, barem djelomice, nose u sebi i *etičko* značenje, odnosno rabi ih se tamo gdje je riječ o uzornu čovjeku koji se u svojem životu pridržavao normâ ponašanja koje su u društvu bile prepoznate kao valjane i dobrodošle.

Treba primijetiti još nešto. Homer, kada god govori o plemstvu, nikada ne govori o toj kategoriji ljudi a da se ne ističe ili barem nema na umu i posebna *obveza* narodne vrške prema onom znatno poslije nastalom teoremu u francuskom “noblesse oblige” koji isto tako uključuje ne samo fizičke, nego i duhovne vrijednosti. Za plemenitaša vrijede puno stroža mjerila nego za obična čovjeka, ali zato ima i pravo na ponos i respekt u svojem krugu i u krugu “pučana” ako ih savjesno provodi. Kod plemstva mora stalno biti pred očima ideal ili, u suprotnom, αἰδώς⁴², (aidos = ćudoredna bojazan, sram, stid, poštovanje, obraz) ako mu se slučajno bude nevjeran, da se pri svakom popuštanju i nedosljednosti može na to pozvati. Njegova povreda za sobom povlači νέμεσις⁴³ (nemesiis = zamjerka, ukor), što prema Homeru, ali i njegovim sljedbencima, pripada području plemenitaškog staleškog tretmana.

³⁴ *Ilijada*, 1,131.275; 3,179; 10,559; 13,314.664.666; 15,185; 17,576.632; 19,155; 21,280; 23,608; *Odiseja*, 8,130.143.

³⁵ Usp. *Ilijada*, 1,275; 15,185.

³⁶ Usp. *Ilijada*, 10,559; 17,632; 23,608.

³⁷ Usp. *Ilijada*, 13,314.

³⁸ Usp. *Ilijada*, 1,131; 3,179; 13,666; 19,155; 21,280.

³⁹ Usp. *Ilijada*, 13,664; 17,576.

⁴⁰ Usp. *Odiseja*, 8,130. 143.

⁴¹ Osim ἀγαθός rabi se i ἐσθλός (dobar, valjan, čestit, vrijedan) kao njegova svojevrсна istoznačnica (usp. *Ilijada*, 2,366; 6,444; 7,126; 9,319; 11,665; 15,283 itd.), a onda i κακός (nevaljao, loš, zao, ružan, strašljiv) koji ima sasvim suprotna značenja (usp. *Ilijada*, 2,365; 3,173; 4,82; 5,643; 6,443; 8,94; 10,316; 17,180; 22,300, *Odiseja*, 2,270; 8,134; 9,453; 10,122, 17,578; 21,131; 24,149) da bi se istaknulo etičku vrijednost prethodnih.

⁴² Usp. *Ilijada*, 5,787; 8,228; 13,95; 15,129; 15,657; 17,336; *Odiseja*, 3,24; 17,347

⁴³ Usp. *Ilijada*, 3,156; 14,80; *Odiseja*, 1,350; 2,136; 20,330

⁴⁴ Usp. *Ilijada*, 2,577.817; 3,250. 274; 4,211.260; 5,780; 6,78.209.314.435; 8,229; 9,3; 10,214.326.539; 11,658.691.825; 12,13.89.103.197; 13,117.128.276; 14,424; 15,296; 16,23;

Iz toga je razvidno da se kod Homera plemstvo ne temelji na rasi, još manje na krvi, podrijetlu i pripadnosti, nego ponajprije na kvalitetama, odnosno na vrlinama koje živi dotični narodni sloj pa otuda među njima i snažno nadmetanje za *aretē* da bi uistinu bili i ostali pripadnici ἄριστοι⁴⁴, tj. boljara, junaka, onih najvršnjih i najčasnijih u narodu. Tome pripadaju borba i pobjeda kao kušnje i provjere ne samo priznavanja, nego i življenja aretē, što znači da je ἄριστος (aristos) čovjek koji stalno dokazuje svoju aretē kroz ovladavanje tjelesnim nesa-vršenostima, vlastitom naravi, ćudi, ali usto može svladati i svojega neprijatelja. I pojam ἀριστεία⁴⁵ (aristeia), koji u epskim djelima označava pojedinačnu borbu među najjačima uz međusobno odmjerenje, nadmetanje za prvo mjesto, nosi u sebi i aspekte etičkog značenja pa se stoga nije prakticirala samo u otvorenim i masovnim sukobima, nego i u mirnom razdoblju, u ratničkom predahu, kada se demonstriralo muževnu aretē. Ona je ures svakog viteza, a usto kiti stih što ga kroz stoljeća navode mnogi odgajatelji: “αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπέρουχον ἔμμεναι ἄλλων”⁴⁶ (da uvijek budem najbolji i odličan naspram drugih), što zacijelo ne pretpostavlja samo snagu mišice, nego i prodornost duha, u čemu je sažeto osobno osvjedočenje onih koji su se smatrali vrsnima.

Sličnih svjedočanstava ima i drugdje u ilijadskom epu⁴⁷ koji je po sebi značajno mjesto ranogrčke plemenitaške odgojne svijesti te istodobno pokazuje kako ratnički pojam aretē, koji je rabljen u grčkom etnosu prije njezina nastanka, nije posvema zadovoljavao pjesnike mlađe dobi koji su imali nešto drukčiju sliku savršena čovjeka, a koja je uz plemenitašku pripadnost, herojstvo, tražila i *plemenitost duha*.⁴⁸ Upravo takav ideal spominje Ahileju, vrsnom grčkom junaku, njegov učitelj Feniks: “Učim te sve to, da budeš dobar govornik, ali i radiša”⁴⁹, što je svojevrsna manifestacija težnje za cjelovitosti, za maksimalnim skladom duhov-

17,368.377.509; 18,230; 20,122.158; 22,254; 24,261; *Odiseja*, 1,211.245; 2,51; 3,108.370; 4,272.409.629; 6,257; 8,36.78.91.108.247.250; 8,512; 11,524; 16,122.251; 18,371; 19,130; 21,187; 22,244; 23,121; 24,38.507.

⁴⁵ Aristija u početku označava boj između dvaju izjednačenih junaka, odnosno skup ratnih pobjeda pojedinog junaka, dok će poslije poprimiti obilježje junačkih odlika uopće, a u književnosti paralelni prikaz tehnike dvaju junaka pa je kao takva vrlo često u funkciji opisa cijele kolektivne borbe.

⁴⁶ *Ilijada*, 6,209.

⁴⁷ *Ilijada*, 11,784.

⁴⁸ Upravo se u tome vide pomaci rasta i dozrijevanja grčke svijesti koja ide u rasponu od fizičkog, snažnog, izvanjskog, staleške pripadnosti, k unutrašnjem, duhovnom, individualnom.

⁴⁹ *Ilijada*, 9, 444: “διδασκόμεναι τάδε πάντα, μύθων τε ζητήσῃ ἔμμεναι ποικιλήσῃ τε ἔργων”.

nog i tjelesnog. Taj sadržaj je rado navođen poslije, u doba uznapredovale govorničke kulture, kada se često prakticiralo življenje bogato riječima, ali lišeno konkretnih djela⁵⁰. S druge pak strane željelo se i nadalje pokazivati kako aretē, premda ratnička vrsnoća, ne može i ne smije biti nikakva zapreka za novo doba, kada se naglasak znatno više stavlja na duhovne vrijednosti, kada ona postaje čovjekova intrinzična moć, tj. nositeljica i manifestacija ljudske savršenosti.

Sa sličnim značenjem pojam aretē nalazimo i kod Hesioda⁵¹, za neke Home- rova suvremenika, koji će se onda znatno proširiti među grčkim misliocima, sljed- nicima i produbiteljima homerovske misli, ali ovaj put će se više vezati uz idealnu sliku o čovjeku, uz njegove duhovne i intelektualne attribute, nego uz njegovu fizičku izvrsnost, stvarajući uvjerenje da je nemoguće doći do vrhunca čovječstva a da se nema o njemu slike kakav bi on uistinu trebao biti u konačnici.⁵² Taj pomak od fizičkog i ratničkog k duševnom i duhovnom, odnosno etičkom, već je razvidan kod Sokrata⁵³, unutar njegove filozofske etike, kada taj pojam sve više poprima značenje *kreposti* iako je Sokrat svjestan cijelog njegova sadržajnog na- slijeda. Tako se aretē malo-pomalo profilira kao moralna, odnosno čudoredna vrijednost, čovjekov ideal, njegovo savršenstvo, a leži u ljepoti duše⁵⁴ ili, kako bi to antička grčka tradicija od Platona⁵⁵ pa naovamo kazala, καλοκἀγαθία (kaloka-

⁵⁰ Osobito u doba kasnijeg helenizma. Usp. Ciceron, *O govorniku*, III 57.

⁵¹ Usp. Hesiod, *Poslovi i dani*, 289.313; Isto, frg. 43a 83; 10(a) 31.

⁵² Promicatelj tog pristupa na vrlo visokoj misaonoj razini zacijelo bio je Platon (428—348) koji je ujedno tvorac “svijeta ideja” kao pralika svega onoga što živi ili će zaživjeti s mogućnošću da ga se vodi do savršenstva.

⁵³ Sokrat (469—399), grčki filozof koji je za zapadnoeuropsku misao udario temelje filozofiji kao znanosti. Razradio je filozofski postupak strukturiranog dijaloga što ga je nazvao majeutika (umijeće primalje, babice), a do nas je došao usmenom predajom budući da Sokrat iza sebe nije ostavio ništa napisano. Mnogi su njegovi učenici, među kojima je najpoznatiji Platon, uobličili Sokratove dijaloge te preko njih daljnjim naraštajima posredovali bitna obilježja nauka svojega učitelja.

⁵⁴ Izraz “ljepota duše” označava tip i karakter čovjeka kod kojega su uravnoteženi osjećaji i čudoredne moći, što se manifestira kao vrhunac estetske ljepote.

⁵⁵ Usp. Platon (428—347), filozof, Sokratov učenik, čiju je misao, ali i misaoni postupak opisivao u mnogim svojim djelima. Bogatstvo njegova talenta te izvornost njegove pionirske angažiranosti kao mislioca i pisca učinili su ga jednim od najpoznatijih i najutjecajnijih osobnosti u povijesti misli, osobito kada je riječ o metafizici, spoznajnoj teoriji, etici, antropologiji, državnoj teoriji, kozmologiji, umjetničkoj teoriji te jezičnoj filozofiji, gdje su ga respektirali i oni koji se nisu s njim slagali, poput njegova učenika Aristotela. Za ovaj navod usp. Platon, *Definicije*, 412e 8.

⁵⁶ Kalokagatija je dvokomponirani ranogrčki pojam sastavljen od καλός i αγαθός, ljepote i dobrote, na najvišoj mogućoj ljudskoj razini, uzvišeni odgojni ideal u drevnoj Grčkoj, kako na

gathia)⁵⁶, tj. savršeno jedinstvo *lijepog, dobrog*, ali onda i *istinitog*, drugim riječima željeni učinak sklada različitih ἀρεται⁵⁷ (aretai) u jednoj te istoj osobi, a na području njegova etičkog ponašanja, što zatim nužno postaje vrlo cijenjen odgojni sadržaj i cilj. Dotle je u etici aretē moralna vrijednost sa svojstvima *hrabrosti, mudrosti* i *razboritosti* kao skupom aretai, što je prema Sokratu, koji je imao veliko pouzdanje u znanje, moguće i naučiti. Naime, Sokrat misli da će onaj koji je uistinu spoznao dobro po tome i djelovati jer nitko ne želi svjesno raditi nešto loše kada će to ionako ići na štetu njegovoj sreći.

Ovdje ćemo nešto kazati i o daljnjem razvitku sadržaja pojma aretē u grčkoj povijesti, premda ne toliko iscrpno i sadržajno kako ćemo to učiniti na drugom mjestu i poslije. Tako primjerice Platon dobrim dijelom prihvaća naslijeđeno u svezi s tim pojmom, ali ide i korak dalje smatrajući je entitetom koji postoji kao prasluka, odnosno ideja koja je po sebi dobra i istinita⁵⁸; izvrsnost duše koja se pojedinačno ili skupno manifestira kao *mudrost* (σοφία⁵⁹), *hrabrost* (ἀνδρεία⁶⁰), *razboritost* (σωφροσύνη⁶¹) i *pravednost* (δικαιοσύνη⁶²), dodavši tome *pobožnost* (ὁσιότης⁶³ — *hosiotēs*). Budući da su i kod njega u uskoj vezi aretē i spoznaja, onda će, primjerice, spoznavanje lijepoga nužno voditi k *Jednom* čemu sve što je lijepo zahvaljuje za svoju ljepotu. Tako je Platon došao do uvjerenja da spoznaju o biti lijepoga treba shvatiti kao božansku ljepotu⁶⁴ kojom definitivno završava put spoznaje. Drugim riječima, onaj koji gleda božansku ljepotu, stvara pravu i istinsku aretē čije motrenje i razmišljanje nad njom oblikuje samoga spoznavatelja,

području filozofije, dakle misli, tako i u odgojnoj praksi te je odraz najuzvišenijih estetskih i etičkih načela klasične grčke filozofije. Usp. npr. Isokrat (436—338), *Demoniku*, 6,2; 13,4; 51,2; Pseudo-Platon (428—348), *Definicije*, 412e 8; Aristotel (384—322), *Eudemova etika* (izd. Bekker), 1248b 11; 1249 a 2.16; 1249b 24; Isti, *Nikomahova etika* (izd. Bekker), 1124a 4; 1179b 10.

⁵⁷ Usp. Platon, *Protagora*, 323a 8; Isto, *Menon*, 72a 1; 72c 8, Isto, *Država*, 518d 9; 618b 1; Isti, *Zakoni*, 968a 2

⁵⁸ Usp. Ziegler i dr., *Der kleine Pauly*, sv. 1., 530.

⁵⁹ Usp. npr. Platon, *Eutifron*, 2c 5; 11d 7; Isto, *Sokratova obrana*, 18b 7; 19c 6; 20a 3; 21b 5; 21c 6; 33e 2 itd.

⁶⁰ Usp. npr. Platon, *Sokratova obrana*, 35a 2; Isto, *Fedor*, 68c 5; 68d 3; 69b 2; 115a 1; Isto, *Kratil*, 413d 9; 413 e 1 itd.

⁶¹ Usp. npr. Platon, *Fedon*, 68c 8; 68d 3; 68e 5; 69b2; 82b 1; 114e 5; Isto, *Kratil*, 411e 4; Isti, *Državnik*, 306b 3; Isto, *Fileb*, 55b 3 itd.

⁶² Usp. npr. Platon, *Kriton*, 53c 7; 54a 1; Isto, *Fedon*, 69b 3; 69c 2; 82b 2; 115a 1; Isto, *Kratil*, 411a4; 412c 6 itd.

⁶³ Usp. Platon, *Protagora*, 329c5 330e 1; 331a 7; 331b 6; 331c 4; 333b 6; 349b 2.

⁶⁴ Usp. Platon, *Gozba*, 211e 3.

odnosno dostizanje aretē, tj. vlastitog etičkog savršenstva nužno je povezano s najuzvišenijom spoznajom.

Aristotelov⁶⁵ pak pogled na aretē nudi nešto drukčiji pristup. Ona je za njega ispravno ponašanje koje se odvija u sredini, između previše i premalo,⁶⁶ tako da uz njezinu pomoć čovjek biva dobar te pravo čini ono što mu je činiti.⁶⁷ To znači da aretē, za razliku od Platona, ne stoji negdje izvan ljudi, nego je ona u njima i omogućuje im da postanu ἀγαθοὶ⁶⁸ (agathoi) i εὐδαίμονες⁶⁹ (eudaimones), tj. dobri i sretni. Po sebi ona nije tek puka mogućnost, ideja ili slika koja postoji negdje u svijetu ideja, nego realno stanje, ἕξις⁷⁰ (hexis), pa otuda i Aristotelovo gledište da se sretan život postiže maksimalnim angažiranjem duševnih stanja⁷¹. Pravedno djelovanje je nužan sastojak, ali ne i dostatan uvjet za sreću. Da bi se uistinu bilo sretnim, i to na razini blaženstva, tome se moraju pridodati i druga izvanjska dobra, povoljne okolnosti i još mnogo toga, pri čemu naša aretē isključivo ovisi o nama samima, dok na druge uvjete možemo tek djelomice utjecati.

Prema Aristotelu pak krug etičkih aretai čine hrabrost (ἀνδρεία⁷²), razboritost (umjerenost) (σωφροσύνη⁷³) i darežljivost (ἐλευθεριότης⁷⁴), dok su *um, znanje, mudrost, umijeće* i *spoznaja* tzv. dianoetske aretai⁷⁵. Rast pojedinca kroz unutrašnju prilagodbu lijepoga Aristotel će uzdignuti do visine junaštva u svojemu himnu

⁶⁵ Aristotel (384—322) pripada krugu najutjecajnijih filozofa u povijesti. Sâm je utemeljio ili višestruko utjecao na stvaranje mnogih disciplina kao što su spoznajna teorija, logika, biologija, fizika, etika, teorija pjesništva, teorija države itd. Njegova filozofska misao je osnova za ono što je poznato u povijesti filozofije kao aristotelizam. Usp. npr. Ackrill, J. L., *Aristoteles*, Berlin/New York, 1985.; Bames, J., *Aristoteles: Eine Einführung*, Stuttgart, 1999.; Detel, W., *Aristoteles*, Leipzig, 2005.; Jaeger, W., *Aristoteles*, Berlin, 1923.; Shields, C., *Aristotle*, New York, 2007.

⁶⁶ Usp. Aristotel, *Nikomahova etika*, 1106b 36.

⁶⁷ Usp. Aristotel, *Nikomahova etika*, 1106a 22.

⁶⁸ Usp. Aristotel, *Eudemova etika*, 1217b 8; 1237b 30; 1243a 10.11; 1249a 4; Isto, *Nikomahova etika*, 1099b 6; 1101a 15; 1103b 9.11.13.28 itd.

⁶⁹ Usp. Aristotel, *Eudemova etika*, 1214a 16; 1215b 7; 1244b 10; 1245b 11; Isto, *Nikomahova etika*, 1178a 8; 1179a 31.

⁷⁰ Usp. Aristotel, *Nikomahova etika*, 1106a 22; 1106b 36; 1108a 26; 1109b 24 itd.

⁷¹ Usp. isto, 1097a s.

⁷² Usp. Aristotel, npr. *Nikomahova etika*, 1103b 2; 1104a 19.25; 1104b 1; 1107a 22.33; 1108b 32; 1109a 2; 1109a 9; 1115a 16 itd.

⁷³ Usp. Aristotel, npr. *Nikomahova etika*, 1103a 6; 1104a 19.25; 1107a 22; 1107b 6; 1109a 3.19; 1117b 23.25; 1118a 2 itd.

⁷⁴ Usp. Aristotel, npr. *Nikomahova etika*, 1103a 6; 1107b 9.21.25; 1108b 32; 1119b 22; 1120a 20; 1120b 7.22; 1122a 13.16 itd.

⁷⁵ Riječ je o umijećima koja se nadasve odnose na misao i njezin postupak.

božici Areti koji je spjevao kao uspomenu na svojega ubijenog prijatelja Hermitja,⁷⁶ gdje je aretē predstavljena ratničkom muževnom čašću te stamenošću usprkos boli.⁷⁷

I kalokagathia kao jedinstvo različitih aretai ima svoje korijene u Homeru kod kojega nalazimo pojam καλός⁷⁸ (kalos), u smislu lijepo, krasno, naočito, ljupko, dobro, ugledno, odnosno u superlativu (κάλλιστος)⁷⁹ kao najviše, najljepše i najplemenitije što se može izvući iz svega, posebice iz čovjeka, drugim riječima, idealan čovjek, “boljar”, koji je ujedno pripadnik aristokratskoga sloja. Usto što je bila važna neposredna korist od aretē, koja je često povod i za sâm viši odgoj jer priprema za življenje života na prosvijetljenijoj razini, tj. za što kvalitetnije i što odgovornije obnašanje profesije, ona je ujedno manifestiranje idealna čovjeka.

Sučeljavanje za život prijeko potrebnog i nužnog, odnosno korisnog (*odgoja* — τροφή — τέχνη)⁸⁰ i lijepog (*obrazovanja* — καλοκάγαθία), prisutno je kroz sva stoljeća u grčkoj tradiciji. Dok stvarni sadržaj pojma trofé ukazuje na rađanje čovjeka, njegovo fizičko i tjelesno održavanje te vanjski izgled pa do onoga tko to profesionalno mora omogućiti i zato je pred društvom zadužen (“dojkinja”, njegovateljica, dadilja, odnosno majka), dotle se ne zaboravlja da se cjelovitim čovjekom ne postaje zadovoljavajući tek materijalne potrebe. One su fizička osnova na kojoj se gradi čovjekov duhovni profil kojega Grk radije iskazuje kroz pojam aretē i koji kao takav više ide u smjeru promišljenog, ciljanog, namjernog

⁷⁶ Usp. Jaeger, W., *Aristoteles*, Georg Olms Verlag, 2006., 119. Hermej je bio vladar Atarneja i Asosa u Maloj Aziji. U svojoj mladosti je kao Platonov učenik upoznao Aristotela koji je u to doba poučavao na Platonovoj Akademiji. Nakon Platonove smrti (347.) Aristotel se potajice nadao da će ga naslijediti u Akademiji, a kada se to nije dogodilo budući da je vodstvo Akademije preuzeo Platonov nećak, otišao je Hermeju koji ga je pozvao k sebi i uživao u njegovu gostoprimstvu dvije godine (347—345). Tu se Aristotel upoznao s njegovom nećakinjom (ili kćeri) Pitijom i njome se, nakon Hermejeve smrti (342.), oženio. Aristotel je iz zahvalnosti, ljubavi i prijateljstva svojem prijatelju i tastu nakon njegove smrti posvetio jednu statu u Delfiju te je spjevao himnu areti kao uspomenu na prijatelja Hermeja.

⁷⁷ Usp. Diogen iz Laerte, *Vita philosophorum*, V 4—5,1.

⁷⁸ Usp. *Ilijada*, 1,473; 3,169; 5,354.730.858; 6,195; 9,615; 11,352; 12,314; 14,175; 17,19.55; 18,570; 19,79; 20,185; 21,108.398.440.447; 22,314; 23,268.805; 24,101.429.588 *Odiseja*, 1,155.301; 2,376; 3,199; 4,749; 6,276; 8,166; 9,513; 10,227; 13,289; 15,418; 17,307; 20,294

⁷⁹ Usp. *Ilijada*, 2,673; 2,43; 3,169; 6,294; 20,233; *Odiseja*, 15,107.

⁸⁰ U Homerovo doba ne postoji pojam odgoja pa bi ga možda trebalo tražiti u onome τροφή — τροφός, a danasve se odnosi na dadilju, dojilju, njegovateljicu, pa stoga i odgajateljicu, dakle na njezinu brigu i skrb oko djeteta, što zacijelo pretpostavlja i neke djelatnosti koje mi danas podrazumijevamo pod odgojem (usp. *Odiseja*, 2,361; 4,742; 17,31; 19,21; 22,419.485; 23,25.39.69).

ostvarenja ljudskog ideala (obrazovanje!), uobličena, kao što rekosmo, u izrazu kalokagathia.

Specifično je za obrazovanje, iako ne isključivo, to što ono osim na vanjsko držanje, ponašanje, utječe i na *unutrašnje* čovjekovo gledište⁸¹. Za njega je bitno da ne nastaje nasumce, slučajno, nego je plod vrlo svjesnog, reklo bi se programiranog nastojanja koje se u konačnici u grčkoj tradiciji manifestira kao estetsko-etična čestitost i vrlina (καλοκάγαθία!). Pojam po sebi izražava dva oblika istodobno: estetski i etički te je njegovan kao najuzvišenija čovjekova aretē označavajući *ljepotu* i *dobrotu* na njihovu najvišem stupnju, kao konkretno utjelovljenje ljepote i dobrote, dok je καλοκάγαθός (kalokagathos), pridjevski oblik, bio oznaka za lijepoga te duhovno i čudoredno izobražena čovjeka. U 5. st. pr. Kr. u Grčkoj se rabio za aristokrate, dok je u sljedećim stoljećima, a u istom okruženju, više išao u smjeru etičke osobnosti uopće,⁸² bez posebne veze s vjerskom opredjeljenosti⁸³. Kalokagathia je i pretpostavljana ponajprije u višem društvenom sloju, onom plemenitaškom, a s vremenom će prijeći i na građanski, kada on u povijesti, nakon izminuća aristokracije, počne zauzimati funkciju gornjeg društvenog sloja. Preko njega ta će vrijednost postupno postajati opća norma za svakoga onoga tko u društvu bude želio sloвити kao obrazovana osoba.

Iz povijesti obrazovanja sasvim je razvidno da viša kulturna svijest nastaje tek kada dođe do društvenog raslojavanja koje se počinje pozivati na različito vrjednovanje pojedinca, a nastoji ga ukorijeniti u prirodnim, duhovnim i tjelesnim prednostima onih na vrhu nasuprot bazi i veže se uz nastajanje “slike višeg čovjeka”⁸⁴ koja je ujedno začetak rasnog koncepta kod helenskog plemstva. Nakon toga se kultura vezana uz plemstvo počinje javljati i u obliku pisane predaje kao nečega što je moguće samo u tome krugu ljudi. Otuda i Jaegerova tvrdnja da “obrazovanost nije ništa drugo do li napredni i produhovljeni plemenitaški oblik

⁸¹ Dosljedno antičkoj osnovi obrazovanja kao čovjekova suobličavanja iskonskoj slici i njemu, koja postoji i izvan njega, a u pojedincu je tek prilika i izazov da bude kao “kopija” što bliža svojemu “originalu”.

⁸² Usp. Wankel, H., *Kalos kai agathos*, Würzburg, 1961. Kod Sokrata je taj pojam igrao osobito važnu ulogu. Usp. Platon, *Dijalozi*, i Ksenofontove *Uspomene na Sokrata*.

⁸³ Premda se pojam ἀγαθός često rabi i kao atribut za neke božanske osobine poput svetosti, odnosno božanske posebnosti i uzvišenosti nasuprot čovjeku. To je postalo vrlo prisutno dolaskom kršćanstva, i to u istočnokršćanskoj denominaciji Kristovih sljedbenika.

⁸⁴ Jaeger, W., *Paideia. Die Formung des griechischen Menschen, 1—3*, Berlin—New York, 1989., 25.

⁸⁵ Isto.

nacije”.⁸⁵ Upravo u izučavanju povijesti obrazovanja, a ne, kao što bi nekome moglo izgledati na prvi pogled, povijesti odgoja, treba tražiti početke grčkog odgojno-obrazovnog promišljanja i djelovanja koje je znatno starije od pojma pedagogije koji se pojavljuje tek kod Eshila, u 5. st. pr. Kr., i rabi se u smislu tjelesne njege, odnosno prehrane djeteta⁸⁶, omogućavanja njegova fizičkog rasta, ili, kako bi se to kazalo na početku naše i sličnih terminologija u našem okruženju: “dječji uzgoj”⁸⁷, slično kao uzgoj plemenitih biljaka, konja, pasa i sl., za razliku od onoga što će taj pojam poprimiti kada ga se bude striktno razlikovalo od odgoja.

Stalna pratilja aretē u grčkoj povijesti uvijek je bila τιμή⁸⁸ (*čast, slava, plaća, dika*), kao nešto po sebi razumljivo kod aristoi (ἄριστοι), boljara, a oni koji su dublje promišljali, shvaćali su je kao nepounutrašnjenu aretē. Stari Grci su se zanimali za nju zbog nje same, ali i da bi si posvijestili vlastitu aretē očekujući i od drugih da ih slave jer su ih smatrali doraslim ispravnoj prosudbi na temelju stvarne vrijednosti priznavajući tako da je vrijednost ipak nešto više od same slave⁸⁹. Kasnija filozofija još više će produbiti svijest čovjekove unutrašnje vrijednosti, a slavu će interpretirati tek kao refleksiju te iste, i to onako kako je vidi zajednica, tako da je vrijednost zapravo odraz društva u kojemu je življena. U tome kontekstu čovjek je pripadnik određenog staleža, a njegova je aretē vrjednovana prema ugledu koji uživa u svojem društvu. I to je zapravo njegova slava. Drugim riječima, ona je po sebi kod kasnijih grčkih mislilaca sekundarna, nebitna. Tako pak nije bilo u Homerovo doba, kada je plemstvo određivalo ljestvicu vrijednosti. Za njega je preziranje slave bilo jednako tragediji pa stoga, umjesto da žanje prezir, slava je bila povod međusobnom suparništvu i okosnica društvenog poretka koji je u sebi imao ugrađeno častohleplje. Veći heroj, moćniji vlastodržac tražili su da budu slavljениji od drugih. Nije se, naime, susprezalo od toga da se zbog stečenih zasluga inzistira na primjerenj slavi, ali istodobno ne bježeći od obveza koje ona nosi sa sobom. Ako su dokazi postojali za nju, uslijedilo je

⁸⁶ Eshil, *Sedmorica pod Tebom*, 18.

⁸⁷ Njemački “Kinderzuchtung”. Tek poslije će se u hrvatskoj odgojnoj tradiciji umjesto o “uzgoju” govoriti o “odgoju” da bi se posljednje primjenjivalo isključivo na čovjeka, a prethodno na biljke i životinje.

⁸⁸ Usp. *Ilijada*, 1,159.175.278.353.454.505.510.559; 2,4.197; 3,286.459; 4,410; 5,552; 6,193; 8,163.372; 9,38.111.155.297.319.498.514.605.608.616.648; 12,310; 15,77; 16,84.237.271; 17,92.251; 22,235; 23,649; 24,57.66; *Odiseja*, 1,117.312.393; 4,614; 5,36.335; 11,302.304.338.495.503; 13,129; 14,57.70.117; 15,114; 19,280; 20,129.133; 23,339; 24,30.

⁸⁹ Aristotel, *Nikomahova etika*, I 3 1095^b 26.

hvaljenje, odobravanje (ἔπαινος⁹⁰), je li se ogriješilo o nju, nastupilo je kuđenje (ψόφος)⁹¹. I za jedno i za drugo, a prema nešto kasnijoj filozofskoj etici postojala su vrijednosna mjerila unutar zajednice⁹², što istodobno pretpostavlja i postojanje javne savjesti kod Grka, što je bio svojevrсни nadomjestak za onu osobnu koju je jako teško iščitati u to doba. Postat će dio individualne svijesti tek u kršćanstvu.

Ranogrčko inzistiranje na slavi značilo je maksimalno približavanje idealu, onoj općoj vrijednosti koja postaje obveza svima koji teže savršenosti, za razliku od židovstva i kršćanstva, gdje se slavu doživljavalo kao “ispraznost nad ispraznošću” (*vanitas vanitatum*)⁹³. Grčki koncept slave zapravo je nešto što smrtniku ne dâ umrijeti doživljavajući svoj vrhunac u junakovoj fizičkoj smrti, kada njegova arete počinje živjeti punim plućima i u punom sjaju, za razliku od vremenskog životā dok je stajala uz njega ili kročila za njim. Zbog takvog i tolikog pridavanja vrijednosti slavi i grčki su se bogovi ljubomorno otimali za nju.⁹⁴ Tražili su je, radovali su se pohvali svojih dobrih čina. U protivnom su se osvećivali za svaku povredu svoje zaslužene slave. Grčko bogoštovlje zapravo je slavočašće određenog božanstva pa biti pobožan u tome svijetu nije značilo ništa drugo do li slaviti božanstvo premda je čašćenje bogova i ljudi zbog njihove aretē puki ljudski čin.

Poseban primjer inzistiranja na slavi donosi Ilijada kada pripovijeda o Ahilejevu tragičnom sukobu sa svojom vojskom⁹⁵ kojoj on uskraćuje zaštitu jer mu ne uzvraća adekvatnom mjerom časti i slave za njegovu herojsku veličinu⁹⁶, pa otuda i svijest kod Grka da povreda herojske časti, njezino nevrjednovanje, znači rušenje temelja ratnog zajedništva i svaki onaj tko ih dovede u pitanje riskira spoznaju prave aretē. Ranogrčki plemenitaški svijet nije poznao ono što danas motivira borca kada je posrijedi ugroza njegove države, naime, domovinsku ljubav, pa otuda i kod Agamemnona poziv na njegovu vrhovnu vlast⁹⁷, na nešto što je ari-

⁹⁰ Usp. *Ilijada*, 4,29; 9,516; 16,443; 22,181.

⁹¹ Usp. *Euripid*, fragment 417,1; 493,3; 499,1; 824,2; Isto, *Hekaba*, 384. 1249; Isto, *Elektra*, 643. 1039; Aristofan, *Ženska skupština u Tesmoforiju*, 146; Ksenofont, *Uspomena na Sokrata*, III 6 16,7; Isto, *Gozba* 8 33,2; Aristotel, *Eudemova etika*, 1223a 13; Isto, *Nikomahova etika*, 1100b 22; 1110a 33; Isto, *Retorika*, 1358b 13; 1367a 35; 1368a 34; 1408b 15; 1414b 31; 1415a 6; Pseudo-Aristotel, *Velika etika* I 9 10,3.

⁹² Aristotel, *Nikomahova etika*, III 1, 109b 30.

⁹³ Prop. 1,2.

⁹⁴ *Ilijada*, 9,297.514; 23,649; 24,57.66; *Odiseja*, 5,36.335; 11,302.304; 19,280; 23,339

⁹⁵ Usp. *Ilijada*, 1,159.175.278.353.454.505.510.559; 2,4.197; 3,286.459; 4,410; 5,552; 9,38.111.155.297. 319.498.514.605.608.616.648;

⁹⁶ Usp. npr. *Odiseja*, 1,117.312.393; 4,614; 5,36.335; 11,302.304.338.495.503; 13,129;

⁹⁷ Usp. npr. 14,57.70.117; 15,114; 19,280; 20,129.133; 23,339; 24,30.

stokratskom osjećaju veoma blisko, a nije bilo primjereno nagrađeno priznanjem od njegovih podanika⁹⁸. Isto tako je i Ahilej doživio nepriznavanje slave premda je bila zaslužena herojskim činima⁹⁹. Bît uvrede je u tome što natprosječnu aretē ne slijedi i primjerena slava.¹⁰⁰ I Ajas¹⁰¹, drugi po veličini ahajski junak, osjetio je žalac te boli jer mu se nije dalo slavni štit poginulog Ahileja premda ga je on mogao nositi zaslužnije nego Odisej kojemu je pripao¹⁰². To ga je toliko pogodilo da je završio u ludilu, a život si je skončao samoubojstvom, dok je Ahilejev bijes zbog uskrate priznanja grčku vojsku doveo na sâm rub propasti. To je bio uistinu veliki problem u antičkoj Grčkoj pa si je i Homer postavljao pitanje sanacije obeščašćenja. On je u Ilijadi pokušava instalirati kroz Ahilejev primjer u kojemu mu Feniks, njegov učitelj, savjetuje da ne ide u ekstrem i da prihvati otkupninu što mu je nudi Agamemnon¹⁰³ samo da udovolji svojim i otkloni njihov pritisak. Nije to išlo, kao što nije išlo ni kod Ajasa koji nije prihvatio sućutni govor svojega neprijatelja Odiseja pri susretu u podzemlju, nego se okrenuo i otišao “dalje među duše preminulih mrtvaca u Ereb”¹⁰⁴. Zeus je pustio da u odlučujućem boju budu pobijeđeni Ahajci kojima je Ahilej uskratio svoju pomoć kako bi shvatili što znači besprijeckornom heroju ne priznati njegovu slavu i čast.¹⁰⁵

S vremenom će se častoljublje pretvoriti u častohleplje premda će u svijesti Grka uvijek ostati razlikovanje jednog od drugoga, tako da će se i u doba demokracije poštivati opravdano slavloljublje kako na razini državne politike, tako i u

⁹⁸ Usp. *Ilijada*, 2,239ss; 9,110

⁹⁹ Usp. *Ilijada*, 1,412.

¹⁰⁰ *Ilijada*, 16,59, Glavno mjesto 9,315—322.

¹⁰¹ Ajas Veliki, za razliku od Malog Ajasa koji je isto tako bio angažiran u Trojanskom ratu, sin je kralja Salamine i jedan od glavnih ahejskih unaka kojega je u boju nadmašivao samo Ahilej. Usp. npr. *Ilijada*, 1,145; 2,557; 7, 206.219.260.268.305; 8,330; 9,223.685; 11,485.489.555.565.593.

¹⁰² Nakon Ahilejeva pogrebnog slavlja dvojica heroja koja su se smatrala najzaslužnijima za spas njegova mrtvog tijela, Ajas i Odisej, borili su se za njegovu ratnu opremu. Sreća je otišla u prilog Odiseju zato što je on bio jači i uvjerljiviji na riječi. Ajas je to šutke prihvatio, ali se nikada nije s time pomirio. Rekompenczaciju je jednom pronašao u snu tako što je izbičevao Odiseja nasmrta, a kada se probudio, od stida i srama okončao si je život vlastitim mačem. Ta je smrt bila predmet Sofoklove tragedije “Ajas”.

¹⁰³ Usp. *Ilijada*, 9.

¹⁰⁴ *Odiseja*, 11,563 ss.

¹⁰⁵ Usp. *Ilijada*, npr. 1,159; 2,197; 3,286. 4,410; 5,552; 6,193; 8,163.372; 9,38.111; 12,310; 15,77; 16,84; 17,92; 23,649; 24,66; *Odiseja*, 1,117 4,614; 5,36; 11,302; 14,57; 15,114; 19,280; 20,129; 23,339; 24,30

svakodnevnom životu¹⁰⁶. Platon i Aristotel u svojoj etičkoj misli, a kada je riječ o tome predmetu, oslanjaju se na etiku iz doba plemstva, ali mu oduzimaju staleške kvalifikacije i tako potvrđuju trajnost onoga što je u njemu natpovijesno, a što se u svojem manifestiranju mijenjalo tijekom vremena.¹⁰⁷ Tako je njegovo shvaćanje u 4. st. preciznije i detaljnije nego kod Homera kod kojega je vrlo teško pronaći prikladnu istoznačnicu za taj sadržaj iako je on i nadalje uvelike utjecao čak na Platona i Aristotela koji su razvijali svoj misaoni svijet po uzoru na njega pa tako, primjerice, Aristotel prihvaća da su za nj Ahilej i Ajas uzori kada je riječ o slavi¹⁰⁸. Doživljavati sebe kao objekta slave prema Aristotelu i Platonu je moguće tek ako iza toga stoji aretē u obliku kalokagathije, tj. u svojem punom značenju. Tako i najveći grčki filozofi ostaju vjerni svojoj aristokratskoj tradiciji, naime da se aretē može ostvariti u punini tek kada je na vrhuncu svijest opravdane vlastite veličine. Za ranogrčku, ali i za kasniju grčku tradiciju koja je izmislila termin, “velikodušnost” (μεγαλοψυχία¹⁰⁹) je nešto najteže za čovjeka, ali i najviši izraz duhovne i čudoredne osobnosti utemeljene u objektivnom postojanju aretē i njezinu slavljenju¹¹⁰. Iz toga se, a kada je riječ o odgoju, dâ naslutiti osnovno značenje plemenitaške etike kod starih Grka. Odgoj i aretē idu pod ruku. Što više je odgajanik napredovao u aretē, to više je postajao čovjek, odnosno utjelovljenje idealnoga čovjeka, tako da na shvaćanju, a još više na pounutrašnjivanju aretē i njezinu priznanju počiva ranogrčki obrazovni ideal. To je i gledište koje promiče ljubav prema sebi (φιλαυτία¹¹¹) kao najviši stupanj aretē koji treba iskazivati i ne temelji se na pukoj apstrakciji, nego na opravdanu samoljublju što prezire prosječnost te je vrlo važno uporište grčke čudoredne misli. Aristotelovo visoko vrjednovanje

¹⁰⁶ Usp. Jaeger, W., “Der Großgesinnte”, u: *Die Antike*, sv. 7, 97ss. O tome govori i Aristotel, *Nikomahova etika*, IV 7—9.

¹⁰⁷ I to je, barem djelomice, znak koliko su do etičkog kod Homera držali Platon i Aristotel. Premda su se i jedan i drugi znali kritički osvrnuti na pojedine homerovske sadržaje, ipak su u njima znali prepoznati ono trajno i nadvremensko te ga kao takvog ugraditi u svoja djela, što je postalo baštinom cijele zapadnoeuropske civilizacije.

¹⁰⁸ Aristotel, *Druga analitika*, B 13, 97b 15.

¹⁰⁹ Usp. Aristotel, npr. *Nikomahova etika*, 1100b 23; 1107b 22; 1123a 34; 1123b 2.6.13.21.22.25.26.27.29. 30.31.34; 1124a 1.5.13.21.24.28 itd.

¹¹⁰ Aristotel, *Analitika prva i druga*, 97b 16.25.26; Isto, *Eudemova etika*, 1221a 10; 1231b 27; 1232a 19.22.35; 1232b 26; 1233 a 6.16; Isto, *Nikomahova etika*, 1107b 22 ; 1123a 34; 1123b 6; 1124a 1.21; 1125a 33.35; 1125b 3, Isti, *Retorika*, 1362b 13; 1366b 2.17; 1389a 32; Pseudo-Aristotel, *O vrlinama i zlima*, 1249b, 29; 1250b 34.41; Isti, *Velika etika*, I 1 16.6; I 25 1,1; I 25 3,4.

¹¹¹ Plutarh, *Comparatio Thesei et Romuli* II 3,5, Isto, *Qomodo adulator ab amico internoscantur* (48.—74.) Stephanus, 48 F 8; 66 E 5 i mnoga druga Plutarhova djela.

samoljublja¹¹² počiva na filozofskom produbljivanju ključnih nazora plemenitaške etike i na pozitivnom vrjednovanju duhovne uzvišenosti. Tako je i kod shvaćanja jastva, ne kao fizičkog “ja”, nego kao visoke slike o čovjeku što lebdi pred ljudskim duhom dok je se nastoji ostvariti u samome sebi. Na isti način čovjek pokazuje ljubav prema tome jastvu kada od sebe zahtijeva najviši stupanj aretē, i lijepo, kao najplemenitiji sadržaj, nastoji učiniti svojim. Drugim riječima, to znači iskoristiti svaku prigodu da se domogne najvišeg stupnja aretē svojevrsnim oblikom duhovnog samoobogaćivanja. Pritom Aristotel ima na umu djela najvišeg ćudorednog junaštva. Da pojednostavnimo. Za Aristotela φιλία¹¹³ (filija) nije egoizam. Naprotiv! On pod njom podrazumijeva žrtvovanje za prijatelje, domovinu, nena vezanost na novac da bi ušao u posjed onoga što zovemo lijepim pa je otuda i najveće jamstvo samoljublja samopredanje, zbog čega se dugu i neplodnu životu pretpostavlja kratko vrijeme življenja u punini radosti, dugu i trajavu životu jednogodišnji ako bude žrtvovan uzvišenu cilju, mnogim beznačajnim djelima ako je moguće veliko i uzvišeno, pa makar bilo i jedno¹¹⁴.

Grk voli junaštvo, a ono je njegov najiskonskiji životni osjećaj, ključ njegove povijesti i psihološkog razumijevanja slavne aristije (ἀριστεία), života prožeta vrlinama. I to je ono što homerovsko junaštvo, pa i kasnija grčka junaštva razlikuje od bahatog prezira smrti, što fizičko, pojavno žrtvuje zbog “lijepog”. Prinoseći se kroz samodarivanje lijepom, čovjek nalazi svoje najviše ostvarenje, odnosno žrtvovanjem novca, dobra i svega onoga što bi bilo kako moglo sputati ljudski duh, smrtni čovjek prodire do vlastitog samoovjekovječenja kao paradoksjom ljudskog samoljublja. Sličnu misao će izreći Platon u svojoj *Gozbi*, kada u Diotimovu govoru na istu razinu stavlja odbacivanje materijalnog, spremnost junaka na muku, pa i smrt zbog trajne slave, sa zalaganjem zakonodavca da iza sebe ostavi neprolazna djela vlastitoga duha.¹¹⁵ I Aristotel ostaje u krugu te tradicije kada za aretē svojega prijatelja Hermeja, koji je ostao vjeran vlastitom ćudorednom idealu, veže i svoj pojam aretē, a sve u skladu s homerovskom junačkom aretē koja se nadahnjuje

¹¹² Usp. Aristotel, npr. *Nikomahova etika*, 1168a 28.30; 11263b 3; 1168b 14.15.23.29; 1169a 3.12; 1169b 1.

¹¹³ Usp. Aristotel, *Prva i druga analitika*, 68b 4; Isto, *O duši*, 408a 22; 430a 30; Isto, *O nebu*, 306a 12; Isti, *Eudemova etika*, 1221a 7; 1233b 29; 1234b 18.23.27.31.33; 1235a 4.24.30; 1235b 12; 1236a 16.25.27.31.34; 1236b 2.5.15.20.24; 1237a 10.20.32.34.38; 1237b 5.8.10.12.18.21.28.35 itd.

¹¹⁴ Usp. Aristotel, *Eudemova etika*, 1238 a 30.15.19; 1239a 1.22.34; 1239b 3.16.30; 1240a 5.11.14; 1240b 2.18.35.39; 1241a 3.4.9.10.12.14.24.33; 1241b 10.15.34.36.39; 1242a 1.10.12.28.30; 1242b 1.2.17.22 itd.

¹¹⁵ Platon, *Gozba*, 209 C.

na primjerima Ahileja i Ajasa.¹¹⁶ Ne treba previše pronicavosti da se vidi kako Aristotel kiti svoju philia odgojnim karakternim crtama što ih posuđuje s Ahilejeva lika. Tako se od Homera pa sve do Aristotela i poslije provlači osebuju lanac svjedočanstava plodnog i inspirativnog helenskoga obrazovnog duha koji će onda zapljusnuti i sve one kulture koje vide svoje korijene u grštvu.

Aretē — A Prominent Educational Value in Ancient Greece

Marko Pranjić

Croatian Studies of the University of Zagreb

Summary

The concept of upbringing did not exist in Ancient Greece, but the practice of upbringing did. More precisely, what existed was a sort of education, at least in relation to certain educational goals and ideals. The author bases his conclusions on several key concepts in Homer's works: aretē (virtue), that is, aristos, aristoi (noble man, nobility), aristeia (competition in skills) and kalos (beautiful), kalistos (the most beautiful) and agathos (strong-spirited). Plato continued to elaborate the concept of aretē, considering this to be a pre-concept and content which preceded and was superior to some other important spiritual values such as wisdom (sophia), courage (andreia), justice (dikaiosunē) and fairness (dikaiosynē), and then piety (hosiotēs). The concepts kalos and agathos, in particular as used by Plato and Aristotle, were later united into the concept kalokagathos (a beautiful, spiritually and morally educated person), or kalokagathia (aesthetical and ethical purity and virtue) and as a concept superior to some very important spiritual contents such as: andreia (spiritual courage), prudence (moderation) and eleutheriothēs (open-handedness) and it all culminates in magnanimity (megalopsychia) as the most difficult thing for a man, and at the same time the highest expression of spiritual and moral personality based on the objective existence of aretē. Throughout Greek history, aretē was always accompanied by honour, glory, grandeur, and was something which was taken for granted in the case of the nobility (aristoi), arousing admiration (epainos), or causing condemnation (psogos, nemesis) if the nobleman did not carry out his social duties in a worthy manner. Aristotle's self-

¹¹⁶ Usp. Jaeger, W., *Aristoteles: Grundlegung einer Geschichte seiner Entwicklung*, Berlin, 1923., 118.

love (philia — philautia) should be observed in this light, meaning that it does not necessarily have to be self-love in the negative sense of the word. Quite the opposite!

Key words

Aretē, aristos, aristeia, kalos, agathos, kalokagathos, kalokagathia, sophia, andreia, dikaiosunē, dikaiosynē, hosiotes, megalopsychia, timē, epainos, nemesis, philautia.